

Юрій ГЕРАСИМОВ

ДЕЯКІ ЗАУВАГИ ЩОДО ВИРАЗНОГО ЧИТАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ЛІРИКИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
(НА ПРИКЛАДІ ПОЕЗІЇ «СОН»)

Виконавський аналіз розглядається у статті як засіб поглибленої роботи над текстом на прикладі окремої широко відомої поезії Тараса Шевченка. У процесі підготовки тексту до читання вголос стають більш зрозумілими смисловий і емоційний плани твору. Усвідомлення інтонаційного руху виводить виконавця на розуміння ґрунтовних принципів поетики Т. Шевченка.

Ключові слова: інтонація, виконавський аналіз, логічний аналіз, наголос, віршовий розмір.

Учителі літератури зазвичай вважають зайвим записувати на уроці партитуру будь-якого шевченківського вірша, тому що, на їх думку, тексти прості, зрозумілі, легко засвоюються школярами й охоче вивчаються ними напам'ять. Подібні висловлювання можна було у свій час знайти в літературі навіть серед методичних пропозицій авторитетного фахівця Б. Степанішина: «Як читати? Складати партитуру виразно-художнього читання не варто. Потрібне інше – усвідомлення стрижневої інтонації поеми („Сон”) – інтонації болю за скривджений народ»¹. Традиція відмови від складання партитури під час виконавського аналізу на уроці літератури триває й у методичному сьогоденні.

Дійсно, чутливий до народної усної творчості Т. Шевченко органічно використовує підкреслено знайому, зрозумілу для всіх народну лексику. Немає такої людини, яка б одразу не уявила змальовану Кобзарем картину і не пройнялася співчуттям до зображеного на ній. Із першого рядка поезії «Сон», написаної в 1858 р., проявляється зріла майстерність поета, яку можна сповна оцінити за умови, якщо відстежити два плани шевченківської поезії – смисловий та емоційний. Якщо перший план інтерпретується безпосередньо через літературознавчий аналіз, то яскравий прояв другого допоможе краще усвідомити читання твору вголос, тому що, тільки прислухаючись до інтонації підготовленого виконавця, можна відчутти зміну настрою, динаміку почуттів. Смисловий та

¹ Степанішин Б. І. Вивчення творчості Т. Г. Шевченка в школі. – К. : Радянська школа, 1969. – С. 141.

емоційний плани не протиставлені: один підсилюється іншим. «Надзвичайно цікавою для читців будь-якого професійного рівня завжди була і є поезія Т. Шевченка. Очевидно це пояснюється її тематичним багатством, образним, емоційним змістом. Але водночас його вірші відзначаються складністю у виконанні завдяки наявним психологічним переходам, особливим яскраво вираженим ставленням автора до подій, фактів, зміною настрою, і навіть будовою»², – зауважує автор підручника «Виразне читання» А. Й. Капська. «Критики і проникливі читачі вже давно зрозуміли, що, попри велику свою емоційність, Шевченкова поезія зовсім не проста й не прямолінійна»³, – резюмує власні спостереження відомий сучасний дослідник Гр. Грабович. «Якщо підходити до поезії Шевченка, застосовуючи такі традиційні літературознавчі категорії як інтелектуальні впливи, історичні джерела, фольклор, політичні ідеї, особисті спогади, картина, що вимальовується в результаті, незважаючи на всю її детальність, – на переконання Гр. Грабовича, – буде далеко від цілісного, тобто системного, значення цієї поезії»⁴. Цілісне, системне значення поезії Т. Шевченка «з'ясовується лише в процесі осмислення іманентних, текстуально заданих структур поетового мислення»⁵. Елементи складної поетики Т. Шевченка-лірика відкриваються поступово, вимагають читацького цілеспрямованого зусилля. Сучасний виконавський аналіз тексту і виступає в якості такого зусилля.

Виконавський аналіз. Логічний аналіз із записом партитури:

СОН // (Марку Вовчку) //

{ На панщині пшеницю жала, /
Втомилася; // не спочивать /
 Пішла в снопи, // пошкандибала /
 Івана сина годувать. //
 Воно сповитеє кричало /
 У холодочку за снопом. //
Розповіла, / нагодувала, /
Попестила; // і ніби сном, /
 Над сином сидя, / задрімала. //
 І сниться їй той син Іван /

² Капська А. Й. Виразне читання. – К. : Вища школа, 1986. – С. 100.

³ Грабович Гр. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Пер. з англ. С. Павличко. – К. : Радянський письменник, 1991. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 4.

⁵ Там само. – С. 5.

І уродливий, / і багатий. //
Не одинокий, / а жонатий. //
На вольній, бачиться, // бо й сам /
Уже не панський, // а на волі; //
Та на своїм веселім полі /
Свою-таки пшеницю жнуть, //
А діточки // обід несуть. //

І // усміхнулася небога, /
Проснулася / – нема нічого... //
На сина глянула, / взяла /
Його тихенько сповила /
Та, / щоб дожать до д а н о в о г о, /
Ще копу дожинать пішла. // //
(13 липня 1858. С.-Петербург).

* Поділ поезії Т. Шевченка на змістовні частини.

Відомі п'ять автографів вірша. Всі автографи розходяться між собою і з основним текстом⁶. У статті розглядається список, що друкується за прижиттєвим першодруком у журналі «Русская беседа» (1859. – № 3. – С. 5-6), текст якої сам автор подав до публікації⁷.

Поезія «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)⁸ вочевидь складається з трьох змістовних частин (фрагментів). Не можна руйнувати цілісність погляду на поетичний твір, але кожен із фрагментів у процесі підготовки його до виразного читання потребує спочатку окремого розгляду.

Перший фрагмент має оповідний характер. Використана Кобзарем лексика – побутова, проста, розмовна. Саме такого слова потребує як змалювана подія, так і постать людини, образ якої привертає увагу через незвичні для ліричного твору вживані зображувально-виражальні засоби.

За створення образу селянки-матері відповідальні не іменники, не прикметники, а дієслова: «жала», «втомилася», «розповила», «нагодувала», «попестила» і нарешті – «пошкандибала». Це «незграбне» слово привертає увагу, стає найбільш помітним у контексті першого фрагменту не тільки тому, що занадто довге (не вкладається в поетичний рядок), не тільки тому, що парадоксальним чином чи не єдине із переліку дій у зачині

⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 2. Поезії, 1847 – 1861. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 569.

⁷ Там само. – С. 568.

⁸ Там само. – С. 318.

позбавляється необхідного для підтримки віршового розміру наголосу. Це ключове слово передбачає, готує появу ще одного смислового центру – образу сина Івана – надії та опори матері: *пошкандибала / Івана сина годувать...*, віддаючи йому всю силу наголосу, смислового й ритмічного, за законами вдало використаного енкамбемана. Прийом синтаксичного перенесення створює відому в Т. Шевченка інтонаційну складність, що відображає схвильованість, зміну настрою, рухливість почуттів поета, безпосередньо спрямованих на зображуване. Виконавці, які не усвідомлюють особливості Шевченкового поетичного синтаксису, читають його твори в одному випадку по рядках, в іншому – як прозовий твір. «Надзвичайно важливого значення під час виразного читання віршів надається вмінню читати «синтаксичне перенесення», – вчить А. Й. Капська, – початок думки в одному рядку, а закінчення – в другому, третьому. Така особлива будова вірша, зокрема в Т. Шевченка, свідчить про глибоку схвильованість автора, про емоційне зрушення його душі. Весь вірш написаний одним розміром, але внутрішнє напруження рядків передає тривогу, збентеженість поета. Така будова вірша потребує додаткових пауз у середині рядків і постійної уваги до збереження і передачі цілісності розміру в творі»⁹.

Автор не називає героїню. «Молода кріпачка-матір»? Якщо уявити, «побачити» цей образ? На що спирається наша уява? «Побачити» обличчя жінки неможливо. Ми неначе дивимося на неї зі спини – на згорблену, втомлену, понівечену. Жінка-тінь. Мимоволі згадуються рядки іншої поезії:

Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли:
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.

Героїня поезії «Сон», здається, також мешканка цього села, – образ із низки шевченківських селян-кріпаків. Немає імен, немає облич. «Пошкандибала» – ключове слово. Воно відбиває сутність життя – примарного, несправжнього, життя уві сні. Здається, саме це слово передає ритм зображеного життя – спустошеного, позбавленого сенсу, а не тільки повноти материнського щастя.

Дослідниця ритміки Т. Шевченка Н. Чамата звернула увагу на те, що ритм серед інших засобів поетики в Т. Шевченка також стає змістовним: «Як бачимо з наведених віршів, ритмічний рух чотиристопного ямба Шевченка нерозривно пов'язаний зі

⁹ Капська А. Й. Виразне читання... – С. 103.

змістовним рухом твору, зумовлюється ним і, в свою чергу, організується в такий спосіб, щоб якнайкраще донести зміст відповідного твору до читача»¹⁰. Підтвердження цьому припущенню знаходимо в поезії «Сон». Чотиристопний ямб, яким написано вірш, саме в цій його частині (перший фрагмент) максимально полегшений: у кожному рядку трапляються пірихії. Слово «пошкандибала» також містить позбавлену необхідного для цього розміру стопу. Ритмічні пустоти – не випадковість. Вони створюють неповторний ритмічний малюнок шевченківської поезії. Всі рівні поетичного цілого працюють на загальний образ зображуваного життя – ненаповненого, знекровленого, подібного до сну.

Щодо виразного читання учнів. Чому абсолютна більшість школярів-читців природно, інтуїтивно, не заглиблюючись у літературознавчі складнощі аналізу тексту, правильно передають при його читанні вголос інтонаційний малюнок? Тому що чотиристопний ямб, розмір, який у цей час стає домінуючим у творчості Т. Шевченка, завдяки своїм структурним особливостям є говірним, максимально близьким до розмовної мови¹¹. Учно-виконавцю допомагає фольклорний потенціал лірики Т. Шевченка. Пропуски наголосу наближують шевченкову поезію до фольклорного тонічного вірша, звуковий образ якого майже на підсвідомому рівні зберігає в пам'яті кожен носій національної мови. Якщо учень володіє культурними кодами інтуїтивно, вчитель, який готує твір до виразного читання, має робити це свідомо та професійно.

Другий фрагмент – сон селянки. Слово поета на захист соціальної і людської гідності. Сон має психологічне мотивування: стомлена жінка міцно тримається за одне й те саме щасливе видіння:

І уродливий, і багатий.
Не одинокий, а жонатий.

Т. Шевченко застосовує лаконічну фольклорну модель народного уявлення про щастя. Образ жінки позбавлений індивідуальних рис, але її обличчя осяяне внутрішнім світлом. Джерело цього світла – материнські почуття.

У програмному творі Т. Шевченко пророкує історичну й соціальну перспективу, в якій загальнолюдське (щастя матері) поєднується з соціальним очікуванням (тільки своє поле – веселе). Особисто в жінки-кріпачки – ліричної героїні вірша – не могло

¹⁰ Чамата Н. П. Ритміка Т.Г. Шевченка.– К. : Наукова думка, 1974. – С.105.

¹¹ Там само. – С. 83.

бути такої висвітленої соціально свідомої думки. У першому фрагменті розповідалося лише про пересування втомленої та розгубленої людини. До її вимріяного, бажаного щастя прилучається соціально свідоме слово власне автора. У підготовлене емоційне обрамлення (співчуття до героїні) Т. Шевченко вводить своє, авторське бачення ліричної ситуації. Змінюється форма вираження присутності автора в тексті. На трансформацію вказує і зміна лексики, і цілеспрямовано набута пафосність інтонації. Ніщо в першому фрагменті не вказує на потужний емоційний сплеск як передумову пафосної промови. Відповідальність за неї залишає за собою автор. Відповідальність – смислова, соціальна – проявляється через інтонацію, що свідомо розрахована на потенційного, не завжди освіченого на час написання поезії реципієнта і сприймалася ним здебільшого як політична прокламація.

Інтонаційна зміна у виконанні вірша відбувається миттєво. У висхідній градації задіяні усі засоби емоційного впливу: темп, сила голосу, мелодика. До того ж розмовну мову в другому фрагменті витісняє програмна, політично забарвлена лексика. Ритмічний аналіз показує, що неповно наголошені рядки зникають, ритм стає чітко акцентованим, пружним. Прийом синтаксичного перенесення забезпечує бурхливе градаційне зростання аж до ораторського пафосу:

Уже не панський, / а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть...

Створюючи партитуру, виконавцеві слід звернути увагу на поліфонію в наведених рядках:

І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий, (*мрії селянки*)
Не одинокий, а жонатий,
На вільній, бачиться, бо й сам (*до них долучається*)
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі (*слово власне поета*)
Свою-таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть (*знову голос селянки*).

Органічно злітає по рядках інтонація у бік кульмінації. Ключові лексеми *своїм* – *свою-таки* виступають у якості своєрідного смислового й інтонаційного обрамлення, локалізують і остаточно окреслюють коло, на площині якого накопичується вибух найвищого інтонаційного піднесення. Кульмінаційні рядки відтворюють на мікрорівні структуру усього твору: центральний,

суто ліричний фрагмент – в обрамленні епізодичних першого і третього фрагментів – локалізований ліричний простір, де через ораторський пафос легалізується голос пророка. Внаслідок проекції інтонаційної організації поезії на її змістовий план помітною стає міфологема, що лежить в основі вірша: уві сні селянка чує голос пророка. Поетичний текст організовано так, що цей голос звучить як виявлення потаємного, неусвідомленого, тільки можливого за певних умов «я» самої селянки-кріпачки. Водночас не відбувається заміщення однієї свідомості іншою, авторською, навпаки, у Шевченковій громадянській ліриці реалізується прийом суголосся, навіть злиття двох голосів, що можливе за умови і внаслідок глибокої внутрішньої, духовної спорідненості кріпачки і селянського пророка (у минулому також кріпака).

І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий,
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі...

Усе це, безперечно, належить їй, виростає на підґрунті її власного життя і селянського кріпацького життя взагалі. Власне, Шевченкове, поетове – це лише два максимально стислі наступні вирішальні рядки. Поет неначе підхоплює і підносить потаємні думки, мрії кріпачки там, де її власного голосу не вистачає:

Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть...

Для формування емоційного і смислового, історично виправданого сприйняття цієї відомої поезії на уроці літератури в класі вирішальним є вибір учителем логічного наголосу вже в першому рядку, у зачині. Від того, яким буде цей вибір, залежатиме загалом подальше сприймання учнями тексту вірша. Передумовою вибору смислових акцентів виступає світоглядна позиція вчителя-читця, чим і передбачається варіативність виконавської інтерпретації:

На панщині пшеницю жала – обране слово стане камертоном, зумовить звучання усього вірша як лірики суто соціальної, залишить у затінку політичної прокламації більш широкий плин читання та розуміння тексту.

На панщині пшеницю жала, / Втомилася: – за ключовими словами в авторському контексті коло уявлень, пов'язаних із реальним життям. Одразу уявляється місце дії: поле, жнива. Написання вірша красномовно датовано: 13 липня 1858 р. Поет у Петербурзі, та серце його «на Україні милій...» Через помітну авторську присутність у тексті активізується підтекстова площина твору.

Логічний аналіз тексту другого фрагмента також вказує на можливу інваріантність створеної партитури. Проблемною здається постановою логічного наголосу.

У рядку *Та на своїм веселім полі* між смисловими акцентами: *своїм* та *веселім* виконавець постає перед необхідністю вибору найбільш суттєвого слова. Акцентуація двох вагомих слів: «*Та на своїм* / *веселім* *полі*» потребує додаткової паузи і, як не парадоксально, перевантажує слово *веселім* та ставить його в пряму залежність від слова *своїм*. Відкрита соціальність долається у тексті вірша засобом авторського прийому – синтаксичного перенесення:

Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть

У тексті відображено світогляд поета: земля для людини, яка на ній працює і живе – божа, як сонце, як вітер. Веселе поле – це родинна земля. Поле не повеселішає автоматично тільки від того, що вона стане власністю. Це не просто усвідомити сучасному читачеві саме в той час, коли вкотре вирішується питання прав власності на цю землю; і, здавалося б, остаточно.

Перехід від другого фрагмента до третього – це перехід від слова до малюнку. Це і портрет невідомої селянки, і прихований (як у Леонардо да Вінчі за Джокондою) автопортрет – прояснене обличчя кріпачки-матері і гірка, мовчазна посмішка пророка поруч (прояв присутності автора у творі):

І // усміхнулася небога, /
Проснулася / – нема нічого... //

«У Шевченка безособових, не суб'єктивізованих картин майже немає»¹², – відзначає в роботі «Естетика Шевченка» Р. Гром'як. Специфічний, притаманний «письменнику-художнику» (вислів Р. Гром'яка) спосіб «естетичного освоєння буття людини»¹³ знаходить характерну відповідність у найкращих зразках лірики Кобзаря, де, на думку дослідника, «драматизм переживання <...> виражається композиційним зіткненням, опису, поданого наратором, і монологу ліричного персонажа»¹⁴.

Третій фрагмент, на перший погляд, продовжує та інтонаційно повторює перший. Якби другої змістової частини не існувало, третя продовжувала б започатковану епічну розповідь. Що відрізняє інтонацію третього фрагменту від інтонації першого? Відгомін слова поета-пророка, що вже пролунало! Пафос громадянської

¹² Гром'як Р. Т. Естетика Шевченка. – Тернопіль : Просвіта, 2002. – С.27.

¹³ Там само. – С. 27.

¹⁴ Там само. – С. 26.

лірики насичує, збагачує подальший текст.

Інтонаційний малюнок програмного вірша виводить на розуміння основних законів поезики Т. Шевченка.

Привертає увагу графічний вигляд слова «до л а н о в о г о». Розрядка сприймається як авторська підказка. Від кілка до кілка – життя кріпачки, не нею розміряне. Водночас почуте жінкою слово пророка робить уже неможливим примирення і покору.

Юрій Герасимов

***Некоторые замечания по поводу выразительного чтения
гражданской лирики Т. Г. Шевченко
(на примере стихотворения «Сон»)***

Исполнительский анализ рассматривается в статье как способ углубленной работы над текстом на примере отдельного широко известного стихотворения Тараса Шевченко. В процессе подготовки текста к чтению вслух становятся более понятными смысловой и эмоциональный планы произведения. Осознание интонационного движения стихотворения выводит исполнителя на понимание основополагающих принципов поэтики Т. Шевченко.

Ключевые слова: *интонация, исполнительский анализ, логический анализ, ударение, стиховой размер.*

Yuriy Gerasymov

***On the expressive reading Taras Shevchenko's civil lyric poetry
(«Dream»)***

The paper focuses on performance analysis of a well-known Taras Shevchenko's poem as a means of extended text analysis. Significant and emotional aspects of a creation become understood while preparing the text to reading aloud. Realization of the intonation motion makes a performer understand the keystone of T. Shevchenko's poetics.

Keywords: *intonation, performance analysis, logic analysis, accent, verse size.*